

Любов ДРОФАНЬ

*старший науковий співробітник ІПСМ НАМ України,
кандидат філологічних наук*

«І ПРАВДУ Й БОРОТЬБУ БЛАГОСЛОВИТИ» Олена Пчілка в сучасному прочитанні

Жовтневого дня 1930 р. на київській вулиці Овруцькій скінчила свій земний шлях Олена Пчілка, Ольга Петрівна Косач, славна сестра Михайла Драгоманова, більше znana як мати Лесі Українки. Тихо, без належного пошанування ховали письменницю на Байковому цвинтарі. Україною котилася хвиля репресій, розкручувалася гучна справа СВУ, тож над прогресивними силами вже навис несправедливий меч. Глуха пора... Страх огорнув громадянство. Не було ні духівників, ні оркестру. Не лунали промови (та вже й нікому було їх проголошувати), і ніхто, напевне, не згадав, що ховають саме ту жінку, яка єдина не побоялася далекого 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві сказати слово українською мовою... Лише М. Грушевський, кидаючи грудку землі на могилу великої патріотки, сказав: «Хай Тобі земля буде легка» [1]. Більш ніхто не порушив мовчанки. І в цій моторошній тиші вчувався німий протест і невимовний жаль.

Упродовж десятиліть намагалися зітерти той слід, який залишила Олена Пчілка в українській культурі, робили все для того, аби вбити пам'ять про неї. Бо не могли їй вибачити той безкомпромізм, який вона виявляла в усьому, що стосувалося України (а це і протести проти національних утисків та русифікації, і закиди, що були кваліфіковані деякими як «антиєврейські» [2], і послідовне обґрунтування спроможності української культури посісти чільне місце в світовій культурі, і пропагування української історії, що будила в нащадків національну свідомість).

Найлегше, звичайно, було звинуватити Олену Пчілку в крайньому націоналізмі — і звинуватили, і повісили ярлик буржуазно-ліберальної письменниці, тобто ворожої, а ще (теж випробований прийом) зіпхнули туди, де «та інші», визнавши за нею щонайбільше третьорядну роль у красному письменстві. Їй не вибачили зробленого нею, але не вибачили їй і того, що казали й писали про неї «вороги народу» [3].

Адже це її Дмитро Донцов вважав світлим винятком серед тих інтелігентів, чиї «скалічені душі, замотелічені дурманом чужої думки і чужої столиці, боялися виступити за рідну націю і культуру» [4]. Це її поставила Людмила Старицька-Черняхівська у ряд тих діячів «літератур гонимих», які, «працюючи серед невпинних утисків та глузувань, набувають значення не тільки талану, більш-менш буйної сили, але й громадянина-героя» [5]. Це про неї Сергій Єфремов писав, що письменниця вважала нісенітницею той націоналізм, який визнає саму простонародність, проте «ця аксіома, як на наші часи, колись викликала великі змагання, і заслуга Олени Пчілки в тому, що вона категорично й рубом поставила питання, даючи на його відповідь не тільки теоретично, а й практично — своїми працями» [6]. А її дочка Ольга Косач-Кривинюк писала про неї: «Мати — ні, це занадто велика фігура, занадто складна, занадто значна її роля і її місце в житті не лише всіх нас, особливо ж Лесі, а в цілому українському житті, і не з моєю кебетою писати про неї в цілому об'ємі її значення для української культури. Скажу лише, що розумніших за неї людей я знала мало, а може, й зовсім не знала» [7]. Так високо підносило Олену Пчілку не тільки її найближче оточення. У привітанні на честь 25-річної діяльності Олени Пчілки на літературній ниві Агатангел Кримський написав: «Славній українській письменниці, сестрі славного брата, матері славної дочки, ясній зірці серед письменницького того сузір'я, серед тих «не худа гнізда шестокрильців» [8]. Тоді, високо оцінюючи літературну діяльність Олени Пчілки, на зібранні наголошували й на тому, що вона «серед неприхильних обставин, серед повсюдної денаціоналізації інтелігентських груп зуміла виховати сім'ю свідомих українців, свідомих робітників на користь нашої національної ідеї». Чи стали ті обставини прихильнішими?

Ніби пророкуючи своє майбутнє, письменниця в одному з листів до дочки Лесі писала 1888 р.: «Бачу, що не бути мені з моїми «творами» (се слово наші критики завжди пришилиють кавичками) еге ж не бути мені з моїми творами пророчицею нігде, а найпаче в своєму царстві, чи то пак князстві київському!» [9].

І що ж маємо сьогодні? Не знайшлося місця Олені Пчілці — письменниці, публіцисту, видавцю, редактору, суспільно-культурному діячеві, етнографу і фольклористу, зрештою, академіку [10] — навіть у шкільній програмі з літератури (згадується лише як матір Лесі Українки). Що це? Знову ігнорування чи просто недбалість укладачів програм? Ми багато говоримо зараз про те, що

саме Олена Пчілка сформувала талант нашої національної гордості Лесі Українки, дала їй псевдонімом ім'я своєї нації (де ще зустрінемо подібне у світовій культурі?), і це справді так. Але чи ознайомляться наші діти з напрочуд філігранними за манерою письма творами письменниці про шкільне життя, тонкими психологічними образками знайомого нам і сьогодні міщанського побуту, з роздумами про національне виховання, методи якого модно нині шукати в досвіді інших націй?

Мабуть, час уже звернутися до багатой і різноманітної творчості Олени Пчілки: повісті («Світло добра і любові»), оповідань («Товаришки», «Пігмаліон», «Чад», «Півтора оселедця», «Золота писанка», «Артишоки»), новел («Збентежена вечеря», «Пожди, бабо, нових правів»), до нарисів, оригінальних поетичних творів та поем, поетичних і прозових перекладів творів світової класики, до драматичних творів («Сужена — не огужена!», «Світова річ», «Отрута»), до публіцистичних, критичних, суспільно-політичних заміток і рецензій, наукових розвідок етнографічного, фольклорного, мовного і суто літературного характеру. Вона є автором спогадів про видатних особистостей, пропагандистом (у доповідях на літературних зібраннях та в літературознавчих працях) відомих діячів світової культури. Значна частина творчої спадщини присвячена саме дітям: оповідання, новели, п'єси, вірші, поетичні переклади і переспіви.

Крім того, як науковець збирала й опрацювала величезний матеріал з фольклору: українські народні пісні (багато з нотами), приказки, загадки, примовляння, прикмети і звичаї, народні думи і легенди, колядки і щедрівки, веснянки, гаївки. Записи нею народних мелодій увійшли до збірників М. Лисенка, К. Квітки, а етнографічні записи — до збірників В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Комарова. Величезний мовний матеріал став складовою частиною «Словника української мови», над яким вона працювала разом з М. Старицьким. П'ять разів (але тільки за життя...) перевидавався збірник Олени Пчілки зразків систематизованих народних вишивок та орнаментів, які супроводжувалися її ж ґрунтовними цікавими передмовами, де викладала свої погляди на народне мистецтво [11]. Дослідниця чутливо вловлювала інтерес, який виник серед широкого загалу до народної творчості, зокрема до вишивки: «Потреба в таких зразках чисто народного українського стилю є велика, бо й зразки вишиванок, так само, як твори народного слова або пісні, можуть псуватися, спотворюватися». Її непокоїли деякі зразки

такого спотвореного стилю «з тим неподобним зуб'ям та ляпаними здоровими квітками», які можна було побачити «не тільки на городських вишиванках (рушниках, сорочках), а й на вишиванках селянських» [12].

Тобто саме давня українська вишивка становить велику цінність як в історичному, так і в сучасному аспектах. Краса стародавньої вишивки, якою захоплювалися в Парижі, Берліні, а також в Америці, має бути дбайливо збережена. «Колись французький учений Альфред Рамбо, — зазначала Олена Пчілка, — їздив по селах біля Києва, писав рецензії на мій збірник українських орнаментів. Він сказав так: «Українська сорочка, добірно вишита на рукавах, спереду і в подолах, — це ціла поема!» [13].

Її інтерес до фольклору та етнографії органічний, формувався ще в її родині. «Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим злилося й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям» [14]. Розгортаючи наукову діяльність із збирання й упорядкування мистецьких матеріалів, Олена Пчілка часто наражалася на презирливе і зневажливе ставлення до себе офіційних кіл. «Народофільство» осуджувалося, викорінювалося з українського середовища. Щоб бути шанованому в товаристві, слід було говорити «по-московському», бо рідна мова вважалася «мужичою». Чи не перегукується це з нашим часом? В автобіографічних нотатках, написаних на початку ХХ ст., Олена Пчілка пояснювала цим, чому Михайло Драгоманов у приватному листуванні до членів сім'ї поспілкувався російською мовою: «М. Драгоманов писав до батьків (до самої смерті) російською мовою. Так було прийнято. Такий звичай (з юнацьких років) утворився й зостався на цілий вік. Все тая московська «полуца» тримала. Таки міцна була вона, держачи з малку і до кінця віку» [15].

На засіданні етнографічної комісії Академії наук Олена Пчілка виголосила, вже як член-кореспондент, доповідь «Українське селянське малювання на стінах» [16] і цього разу виявила себе серйозним мистецтвознавцем, добре обізнаним з тогочасною науковою літературою про декоративно-ужиткове мистецтво, застосувавши історико-порівняльний метод дослідження. Хоча систематизація декоративно-ужиткового мистецтва вже здійснювалася, проте малюванням на стінах ніхто з дослідників не займався. Цікаво,

що Олена Пчілка, не маючи безпосередніх доказів, оригінальним способом дійшла висновку про побутування цього виду народного мистецтва на Волині. На підставі свого здогаду вона бере волинські весільні пісні, де йдеться про це малювання.

Непересічна постать Олени Пчілки потрібна нам особливо сьогодні, коли у нелегкій борні за національне самоутвердження ми знову й знову надихаємося негасимим світочем національної ідеї, що її виплекали минулі покоління. Як громадський і політичний діяч вона поклала міцні основи для відродження своєї нації. Надзвичайні енергія і працьовитість були поєднані не тільки з її літературним хистом і здібностями, а й з надзвичайною принциповістю, сміливістю, наполегливістю, з патріотичною жертвовністю. Ні за яких обставин не зрікалася своїх поглядів і безстрашно пропагувала їх, не боячись ні арештів, ні репресій, ні в'язниць. У складних суспільно-політичних умовах свого часу, у важких, сповнених драматизму життєвих обставинах письменниця мужньо відстоювала вірність своїм ідеалам. Своїм — і нашим!

Вона прагнула витворити якісно новий світогляд, зроджений вічним самопроникним питанням «хто ж ми», світогляд, що виростав би й формувався на національній ідеї. Така національна самоусвідомленість і самопожертва призводила іноді до ізольованості, самотності. Тому й писав Д. Донцов, що вона була «не оцінена за життя і часто висміювана короткозорим загалом».

Олена Пчілка, ця високоосвічена жінка, добре розуміла, що руйнування національних традицій призведе до відчуження людини від свого середовища, до лінгвоетнічної маргіналізації, а відтак — стане причиною того, що одиниця суспільства, окремий індивід втратить належність до свого виду — нації. А нація, яка втрачає своїх індивідів, і сама поступово починає вмирати. Відмирає культура, відмирає і зняряддя, що її творить і оприявнює, — мова. Письменниця бачила цей найпростіший механізм відмирання нації, що загрожував і Україні. Ставши на шлях свідомого українства, як писала вона в автобіографії, все життя присвятила служінню Україні. «Багато перешкод, що маємо яко наслідок нашого давнього рабства під тягарем обскурантизму або й хоч культури, та деспотичної, що вгашала нашого національного духа, не давала нам розвивати як слід нашу багату, могутню мову» [17], — читаємо хвилюючі і — овва! досі актуальні рядки в одній із наукових статей Олени Пчілки. Чи, може, й сьогодні добачили в цих рядках «буржуазний націоналізм»?

Діячі української культури на відкритті пам'ятника І. Котляревського у Полтаві (2003 р.). Зліва направо: Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Володимир Самійленко

Олена Пчілка з дочкою Лесею Українкою

На кінець XIX — поч. XX ст. припадає розквіт українського відродження, коли стало трохи легше після цензурних утисків пробитися українському слову. Саме в цей час національна ідея стала панівною в Європі. Один із засновників сучасної ліберальної політичної філософії Ісайя Берлін писав з цього приводу: «...той рух має своїх прихильників і ворогів... надихались ним люди чину та митці, інтелектуальні еліти і юрба... І все ж не буде перебільшенням стверджувати, що в сучасному світі це один з найвпливовіших, а подекуди на земній кулі — наймогутніший із земних рухів, і що частина з тих, хто не спромігся передбачити його еволюцію, поплавилися за це волею, ба життям. Мова про націоналізм» [18].

Олена Пчілка бачила не тільки еволюцію націоналізму, а й його майбутній розвиток. І за це вона поплачувалася хоч і не життям, проте забуттям майже на півстоліття. Письменниця бачила й тишилася тим, що народилася нова інтелігенція, яка була віддана народові, несла промінь освіти в широкі маси. Зображення цієї нової інтелігенції мало посісти своє місце на сторінках літературних творів. Проте утиски цензури спричинилися до того, що в українській літературі продовжували переважати твори з селянського життя. Особливо це стосувалося п'єс. «Цензура, — писав І. Франко, — не допускала на українську сцену драм, узятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема й не сміє бути». Олена Пчілка розірвала ці пута і вивела образи інтелігентів на широкий літературний шлях. І. Франко оцінив її «важливий поступ супроти всіх давніших

наших писателів». У листі до письменниці від 4 січня 1886 р. він писав: «Ви перші і досі одинокі виводите в українській мові правдиву живу конверзацію освічених людей. Досі ми її ніде не бачили: ні у Нечуя, ні у Мирного, ні у Кониського. Всі вони дуже гарно вміють підхопити розмову селянську, але розмови освіченого товариства — годі... Ви перші і, як кажу, поки що одні тільки можете нам дати широкий роман на тлі соціально-політичних змагань і борб тої зароджуючоїся української інтелігенції, котрої такі живі зразки видно і в «Світлі», і в «Чаді». Письменниця абсолютно свідомо виводила в своїх творах образи інтелігентів, не зрадила цій темі і в драматичних творах, пишучи з цього приводу: «Сужена» (йдеться про драматичний твір «Сужена — не огужена!», що йшов з великим успіхом на театральній сцені, головні ролі виконували уславнені актори М. Кропивницький, П. Саксаганський, М. Заньковецька, Л. Ліницька — Л. Д.) цікава тим, що це була у нас перша п'єса для сцени з інтелігентного побуту, з інтелігентними розмовами — по-українськи» [19].

Олена Пчілка пропагувала національно-свідому людину-борця і сама залишалася таким борцем до кінця життя, не боячись наразитися на несправедливі звинувачення чи нерозуміння. Так, письменниця різко виступила проти того, щоб у регіональних «Просвітах» святкувати ювілей Лева Толстого. «А чому ж не Шевченка?» — обурювалася вона. Олена Пчілка заперечувала теорію Толстого непротивлення злу, яка закликала зносити всі приниження і не чинити насильству ніякого опору. Її ідеал — людина-борець, а не анемічна квота істота. Ця теорія Толстого, за Оленою Пчілкою, неприйнятна для України, яка виборює собі право на незалежність [20]. Так само і В. Белінський був для неї символом «московської облуди», людиною, що виступала за оборону російської імперіалістичної політики.

Звичайно, як і кожна освічена особистість, Олена Пчілка глибоко знала і шанувала російську культуру, перекладала Надсона, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя... Це стосується, зокрема, і Лева Толстого, про творчість якого вона виголосила доповідь на одному із засідань Літературно-артистичного товариства. Що хотіла Олена Пчілка, а слідом за нею і Леся Українка, — то це створити для народу, який десятки разів пробували знищити, зітерти із скрижалів історії, свою філософію боротьби за волю. Для української інтелігенції того часу ідеалами були ідеали російської ліберальної чи соціалістичної інтелігенції. Вони щиро вірили, що звільнена Росія дасть свободу й Україні. На відміну від них Олена Пчілка добре розуміла, що така течія («загальноросійської демократії») приведе Україну

до загибелі. І письменниця опинилася зі своїми поглядами та ідеями самотньою. Її коло не могло зрозуміти цих поглядів, вважало вузькою націоналісткою, яка тільки те й робила, що прославляла свій народ. Нині, з позицій сьогодення, стає зрозумілою та одержимість цієї мужньої жінки, яка не побоялася на повен голос заявити про свій рішучий протест іншій ідеології.

Постать Олени Пчілки в нашій культурі — то ціла епоха. І хто б не досліджував її творчість та сторінки життєвої біографії, поставити крапку неможливо. Ми можемо лише дати виважену оцінку творчого доробку письменниці в найбільш повному об'ємі й еволюції, беручи до уваги її друковані і недруковані твори, вивчити життєву основу творчості письменниці у суспільно-літературному руслі, висвітлити її творчу біографію в усіх найхарактерніших і істотних зв'язках з обставинами особистого і творчого життя. Відкинувши упереджене ставлення до творчої спадщини і до самої особи Олени Пчілки, ми прагнемо знайти відповіді на питання, поставлені часом: яке значення для української культури має Олена Пчілка? яка її роль у становленні української державності?

Вона відкидала маршову бравурність, яку нав'язували більшовицькі лідери, бачила всю облудність їхніх обіцянок, чітко розпізнавала в радянському поступові «все тую московську полуду». Ці слова, які час од часу з'являються в писаннях (чи то у листах, чи то у спогадах), надзвичайно яскраво демонструють непримиренність Олени Пчілки до всілякого роду брехливих означень, накинутих Україні з-поза її меж, з Півночі.

Вчитуючись у її листи, нотатки, спогади, відчуваєш всім еством той вертикальний контекст її часу, коли в середовищі давніх родів витворювалася і збагачувалася українська духовність. І та сила, поміжнена на прозірливість і талановитість, була незнищеною. А неохитною була віра у праведність шляху. «Лесина мати була дуже розумна, горда, певна себе і певна в правості своїх думок і переконань людина, тверда й уперта в переконанні життя того, що уважала за потрібне», — писала її дочка Ольга [21]. Вражає в Олені Пчілці все: і безкомпромісність, і тверда віра, і незрадлива переконаність. Чи огортали її коли-небудь сумніви? Скоріш за все ті сумніви стосувалися того, чи все зроблено заради мети.

Своїм життям вона пов'язала два такі різні століття. У ХІХ ст. — культивувалися глибока освіченість, шанобливе ставлення до родовитості, у ХХ ст. — різке знищення людської гідності, розчинення в масовості, малокультурності, випинання сірості, аж до фізичної

розправи над українською елітою. Вона чинила опір тим страшним змінам, але важкий чобіт більшовизму безцеремонно топтався по Україні.

Варто тут згадати, як у родини відібрали славетний маєток Зелений Гай, у якому бували Микола Лисенко, Ольга Кобилянська, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Іван Труш, Фотій Красицький. Тут відбувалися літературні вечори, дискусії, конкурси, імпровізовані театральні вистави. Саме повітря та чудові краєвиди надихали на творчість, збуджували уяву. Та часи змінилися. Про подальші обставини дочка Ізидора писала: «Наприкінці 1918 р. Гадяч зайняли большевики, від мами відібрали Зелений Гай, ліс порубали на дрова, а будинок продали «на знос» якомусь спритному зайді, що поставив з цього матеріалу десь на Пслі сукноварню» [22]. І тоді народився у письменниці сповнений розпуки твір «До Зеленого Гаю», де є такі рядки:

Вночі на тебе глянеш: ясні зорі
Геть заглядають крізь гілки прозорі;
А ти стоїш задуманий так тихо,
Неначе прочуваєш близьке лихо,
Що протяга до тебе руку жадну;
А в їй держить сокиру безпощадну,
Готову постинать красу могутну
І обернути все в пустелю смутну

. . .

І радощі й журбу мою ти знаєш...
«Так, друже, так! Прощай», — мені киваєш
І ти, ти віттям смутно поникаєш.

«У большевиків російському письменникові, — писала далі Ізидора, — дозволяється володіти мільйоновими дачами; в колишніх маєтках Пушкіна, Толстого утворено музеї, а скромне, напрочуд гарне, невелике літнлице української письменниці треба знищити, щоб і сліду не лишилося. Кінець Зеленого Гаю до цього яскрава ілюстрація» [23].

У складний політично-драматичний для України час Олена Пчілка не залишається стороннім байдужим спостерігачем. Вона виявляє певний інтерес до діяльності Центральної Ради, намагається якось вплинути на ідеологію цієї політичної інституції, прагне через неї проголосити свої ідеали. Проте бачить непевну щодо сепаратизму пізнішу лінію Центральної Ради, з іронією у своїх нотатках характеризує її міністрів.

Часто письменниця терпіла над собою наругу з боку дрібних чинуш, яких аж розпирало від солодкавого почуття влади над «учорашнім буржуа», з боку недалекоглядних малоосвічених місцевих політиканів. Серед людей такого сорту вона вважалася буржуазним недобитком, залишком поваленого режиму, з яким треба рішуче порвати. Згадаймо тут хоч би такі факти, як її арешт у 1920 р., фізичне збиткування над нею у ці ж роки у Гадячі. Але Ольга Петрівна не боялася нічого, і на Шевченківському святі обгорнула бюст поета жовто-блакитним прапором. Комісар Крамаренко зійшов на сцену і зірвав цей прапор, кинувши його на землю. Тоді Олена Пчілка, піднявши прапор, голосно крикнула «Ганьба Крамаренкові». Слідом за нею весь зал почав скандувати ці слова. Цього ж року вона виступила також проти влади в оборону селян на Безпартійній конференції селян. Наступного дня письменницю заарештували, але завдяки втручанням боротьбіста комісара Мусієнка випустили на волю. Та важкі хмари невпинно насувалися. Потрібно було рятуватися від неминучої розправи. До матері в Гадяч приїжджає з великими труднощами дочка Ізидора і забирає її у Могилів-Подільський. Там вона мешкає до 1925 року. Академія наук видає письменниці мандати для збирання на Поділлі етнографічних матеріалів [24]. Фактично це врятувало її від арешту. Місто стає своєрідним прихистком, а мандати — виправданням. Настав час обережних виважених кроків. Та Олена Пчілка не нарікає на безвихідь і продовжує активно працювати. Здійснює переклади і переспіви класичних літературних зразків Заходу і Росії (з Доде, Дельвіга, Надсона, Гете, Гейне, Словацького, Пушкіна, Фета, Лермонтова), перекладає російською мовою власні оповідання і поезії із збірки «Думки-мережанки».

Подальші події з життя Олени Пчілки надто трагічні: моторошні факти свідчать, як намагалися зганьбити і знищити все те, що стосувалося великого роду Драгоманових-Косачів. А відтак знищувалася історія, і тисячі величних родин відходили у забуття. Усе, що Олена Пчілка виборювала за царату, нівелювалося під безжалюбною кошою нової влади, яка іменувала себе народною. Народу безликого, якого перетворювали на манкуртів, відбираючи в нього пам'ять.

Коли Олена Пчілка приїхала в Гадяч з Могилева-Подільська, то у маєтку був уже створений нібито музей М. Драгоманова. Речі і архівні матеріали знаходилися в повному безладі, і письменниці не дозволялося вже нічого взяти. Вона звернулася по допомогу до Академії наук, яка видала їй таку довідку: «В 1920 році АН доручала Гадяцькому Відділові Наросвіти охороняти належні Олені

Пчілці (Ользі Косачевій) речі, зоставлені нею при виїзді з Гадячого в її будинках. Академія просить віддати тепер ті речі Олені Пчілці» [25]. Проте і це було проігноровано, повернено лише невелику децицію. Майже доостанку свого життя зверталася письменниця в усі інстанції з проханням розібратися у цій справі. В одній із заяв О. Косач пише: «Вся справа з тим штучним утворенням нібито Музея ім. М. Драгоманова — єсть фортель, викинутий відомим лицом Клочко-Жовніром (начальник місцевого відділу освіти — Л. Д.), давнім чорносотенцем, що будши директором «Высшей начальной школы» в Гадячі (до револ. 17 р.), виявляв особливий монархічний і «православний» настрій (навіть носив в урочисті свята портрет царський кругом гадяцького собора), — з настанням нового часу й віяння перефарбувався в інший колір, став нібито щирим послугачем нового режиму». Красномовні факти — коментарів не потребують.

Письменниця змушена була жити, виходячи з цих страшних реалій, вона не мала вибору — потрібно було прийняти правила гри. А гра була жорстокою — без огляду на популярність, попереднє визнання, здобутки. Один зарозумілий заслужений пенсіонер зізнавався у 1980-х рр. письменникові й літературознавцеві Анатолію Костенкові, як він і його «соратники» «ставили на місце» буржуазних недобитків, а одну з них Олену Пчілку (вже на той час поважного віку жінку) возив по полю, прив'язавши коневі до хвоста [26]... Моторошно й бридко витворювалася нова свідомість тупоголової безликості, народжувалися відповідні цінності.

У 1928 р. українська громадськість широко відзначала 40-річчя виходу в світ першого українського жіночого альманаху «Перший вінок», що був надрукований з допомогою Олени Пчілки. У привітанні, яке підписали багато видатних культурних діячів, серед яких М. Грушевський, Г. Косинка, Л. Старицька-Черняхівська, М. Вороний, є такі рядки — визнання значення письменниці в розвої української культури: «В цей урочистий день думка наша міряє далекий перебіг вашої літературної і громадської діяльності і з глибокою повагою схиляємо ми наші голови перед вами, розуміючи і важучи великий подвиг Вашого життя. Це зразок для нас і для всіх будучих жінок. Ви свідомо вийшли на невпораний шлях української літератури і громадянина і, незважаючи на всі піски й каміння ішли і йдете ним, не збочуючи на вигідні стежки. Ви не зрадили ніколи Ваших принципів і залишались завжди українським письменником і громадянкою України».

Фото Олени Пчілки

На початку 1929 р. Олена Пчілка була в театрі ім. І. Франка на прем'єрі вистави. У приміщенні театру було холодно, і письменниця застудилася. Потім захворіла на грип, який дав ускладнення. Сили танули з кожним днем, було вже несила ходити. За десять днів до смерті до прикутої до ліжка хворої вночі прийшли з трусом агенти ГПУ з наміром арештувати. Очевидиця цих подій Любов Дражевська згадувала (ж. «Наше життя» [Філадельфія], 1991, верес.): «Ольга Петрівна вже тоді не вставала зовсім, не підвелася з ліжка і через непроханих гостей. Була спокійна, але червоні рум'янки виступили на обличчі. Нишпорили по кімнаті, але нічого не знайшли. Сказали: «Одягайтесь, підете з нами». «Я сама не можу йти. Я тепер ходжу тільки, як мене підтримують». Агент ГПУ пішов дзвонити до приміщення сусідської лікарні... «Старуха больная и не ходит. Что делать с арестованной?» Прийшов назад: «Может оставаться». Вісімдесятирічна (письменниці був 81 рік — Л. Д.) Ольга Петрівна лишилася не надовго. За десять днів після цієї ночі, 4 жовтня 1930 її не стало». Доля дала письменниці шанс померти в рідних стінах.

«В дітей хотіла перелити всю душу і думки...», — писала письменниця. Так, вона відбулася як матір. Вона була спокійно впевнена

за їх свідомість — генетичне коріння спрацювало. Була свідома своєї великої місії, свого особливого призначення.

Усе життя Олени Пчілки позначене меценатством. Вона щедро жертвувала гроші на освітні й культурні потреби, де б не була — створювала українські книгозбірні, поповнювала їх виданнями Т. Шевченка, власними творами. З великим ентузіазмом підтримувала друковані твори. Так, ця подвижниця фінансувала часопис Михайла Павлика та Івана Франка «Громадський голос». Зазнайомившись у 1891 р. з письменницею, Павлик так пише про неї її братові Михайлу Драгоманову: «Я їй собі зовсім інакше представляв, тепер же пізнав смирну, хоч і серйозну жінку, — про розум і не казати». І впевнено в одному з листів далі провадить цьому ж адресатові, що мати з дочкою дають гроші на видання звіту з жіночого віча.

А в 1883–1884 рр. підготувала й здійснила разом з М. Старицьким видання альманаху «Рада». До речі, тут вперше побачили світ її оригінальні поезії під псевдонімом Олена Пчілка.

Згадаймо також, що своїм коштом Олена Пчілка видавала «Газету Гадяцького земства», часописи «Рідний край» та додатку до нього «Молода Україна». (Вельми символічно, що в Канаді вже за нашого часу був надзвичайно популярний журнал під такою самою назвою — «Молода Україна», співредакторами якої були Леонід Ліщина, Олександр Харченко та Валентина Родак. Звучала й однойменна радіограма.)

У 1901 р. разом з Наталією Кобринською друкує альманах «Перший вінок», де були зібрані твори жінок-письменниць східного і західного регіону. Цим виданням не тільки об'єднано зусилля художників слова всієї України, а й започатковано феміністичний рух. І хоч не дуже вдовольнилася з цього задуму («не маю серця до сього видання, надто після того, як побачила його, — і така се вже вузесенька річечка, сі жіночі видання...»), все ж обіцяє допомогти Кобринській грішми й матеріалами видати другий випуск альманаху.

Цікавою сторінкою у добротинницькій діяльності Олени Пчілки є створення у Луцьку так званого Невеликого гуртка Волині, який тривалий час ховався під криптонімом Н-й Г-к В-ъ. За надто скромним самовизначенням, у Луцьку вона «заклала камінчик української культури». Створила осередок, який підтримувала не тільки своєю участю, а й фінансово.

Своїм коштом видала «Співомовки» Степана Руданського.

А її невтомна робота навколо створення на козацьких могилах під Берестечком музею, побудови храму, збору для цього коштів! У своєму журналі «Рідний край» вона друкує статтю Кліма Поліщука «Український музей на козацьких могилах під Берестечком». І додає свій коментар, де відстоює потребу збудувати храм і саме у стилі українського бароко XVII–XVIII ст., бо «той пам'ятник про минуле, про ту велику жертву, про те, чиї вони діти». А в обранні цього характерного для української культури стилю вбачала охоту викликати до життя наше колишнє мистецтво, «таке гарне, але таке занедбане тепер».

Говорячи про Олену Пчілку, неможливо оминати і її письменницького доробку, велика частина якого так і лишилася недрукованою, розпорошеною по різних архівах, подекуди назавжди втраченою. Все ж послуговуємося рукописними джерелами, які зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Що є провідним у її творчості? Насамперед вона оцінює своїх літературних героїв, як вони втілюють на практиці національну ідею. Чи це лише обмежується пустопорожніми гаслами і фразами («Чад», «Пігмаліон»), чи просвітня боротьба стає справою всього життя («Товаришки» та інші незакінчені оповідання). Проблемі фальшивого народолюбства Олена Пчілка присвятила багато своїх творів, як прозових, так і поетичних.

Уже в першому своєму творі «Пігмаліон» (1884), надрукованому в журналі «Зоря», письменниця вивела дрібного чиновника Сергія, який на словах виступає за духовне єднання чоловіка і жінки, прагне перекласти українською твори Овідія. Але через деякий час він заради кар'єри бере шлюб з людиною, далекою від служіння на користь українській культурі, — сестрою свого директора, і відмовляється від колишніх думок, зраджуючи таким чином своїм життєвим принципом.

Ця ж тема знаходить своє відображення і в іншому творі «Чад» (1886). Герої — ліберальні паничі — говорять про «єднання різних станів», виголошують заклики на кшталт «нехай святяться естетика і прекрасні народні типи», «коли народництво, так обмежуй і свої потреби по-народному», п'ють за здоров'я служниці Лукерії і майбутнє колядування з панночкою Леною, яка хоче записати місцеві колядки. Та прагнення служити народові залишається нездійсненим. Вони вибирають для розваг на Різдво вечір у клубі, а «колядки записати можна й іншим часом». І пан Андрій, який виступав проти зібрань у клубі («Та й хіба ж на тих вечорах єсть веселість? Так, чад

якийсь!.. Ні спільності нема, ні веселості справжньої, — крутяться люди, як дурні! Іменно — чад, і більше нічого»), швидко забуває про свої колишні наміри. А пані Лена, пише з іронією письменниця, увесь капітал, спершу «призначений на українські ноти», використовує на штучні квіти, стьонжки, рукавички та інший крам до святкового вбрання. Саме той чад, про який говорив пан Андрій і який став заголовком до твору, оповив усіх героїв, став визначенням їхньої поведінки і способу життя.

В оповіданні «За двором» (яке в рукописах письменниці значиться як «На роздоріжжі») яскраво передано настрої поміщиків у непевні для них революційні часи 1905 року. Пані Катерина Павлівна вирішила здавати свою землю в оренду, а сама з дочкою перебралася до міста. «Хліб і господарське подвір'я спалили... прийшлося виїхати, — бо можна було всього сподіватися!» — говорила вона. Нова буржуазія, яка незважаючи на мінливе становище суспільства, вміла з усього видобувати собі користь, змальована в оповіданні на прикладі одного з його героїв єврея Соломона Ароновича. Його зовнішність, детально передана письменницею, свідчить про його впевненість у собі, вміння легко лавірувати у бурхливому морі революційних подій. «Його товста візитка була трохи приношена, одначе в його червонястому шовковому галстукові стриміла велика золота шпилька, з якимось зеленим камінцем, на руці в його теж був золотий перстень — вже з червоним каменем; одначе ті камінці либонь не були правдиві змарагди та рубіни, бо коли б се було так, то, мабуть, панові руки були б біліші й краще пильновані. Правда, що він таки з природи своєї був дуже чорний: і щоки й підборіддя його, хоч виголені, здавалися аж синіми од того чорного волосу, що починав знов засіватися; товсті губи яро червоніли з-під неначе сажою намазаних вусів» — такий психологічний портрет нового буржуа. Натяком на несправжність камінців у золотих виробх письменниця підкреслює деяку фальш у самій поведінці орендатора, а те, що його чорну шкіру можна сприймати і як природню, і як недобре доглянуту, свідчить про подвійність, а отже, і непевність його натури. Тобто за цими деталями — сутність літературного героя. Вони передають також і ставлення самої письменниці до персонажа. Жодна деталь не використана заради неї самої — кожна відбиває певний соціальний зміст.

На цьому оповіданні, до речі, можна простежити еволюцію художнього письма Олени Пчілки. На ранніх етапах творчості — детальний опис зовнішності героїв, побутової обстановки і середови-

ща (це помітно в оповіданнях «Товаришки», «Півтора оселедця», «Золота писанка»), пізніше — прагнення до сконцентрованого, згущеного письма. Не широке тло подій, а лише певний натяк на них.

Письменниця вже не описує детально настроїв героїні («За двором»). Певні репліки Катерини Павлівни свідчать про те, як вона сприймає обстановку, — і читачу вже зрозуміло, що коїться в її душі. Так, у готелі, у якому вона спинилася і який хвалили як найкращий у місті, все дратує Катерину Павлівну. З деякою зверхністю вона оцінює своє помешкання, якому намагалися надати пристойного вигляду: «Ну-ну! От сей пожовклий тюль на вікнах, отсі кресла, оббиті поруділим оксамитом (Бога ради вже з таким оксамитом!), отой обшмуляний «піддзеркальник», отая бридка олеографія!» Як колоритне письмо, короткі фрази, недбало кинуті, сповнені презирства, зневаги, а zarazом і відчаю від такого становища, в якому опинилася пані.

Те саме можна сказати і про змалювання письменницею природи. Майстерно окреслені пейзажі пізньої осені, відблисків згасаючого дня наче тонким серпанком обрамлюють основний текст. Ці картини уособлюють і згасання буття поміщиків. Осінні листя, яке вже «стратило свою красу, — поблідле та в'яле, мляво звисає з тонких гілочок. А таки ще держиться, смутно коливаючись... Часом зірветься листочок і тихо, нерівним летом спускається вниз, кудись на безвість». Годинник неблаганно відмірює останні миті, бурхливо все навколо змінюється, неясним видається майбутнє. Художня деталь прозора на те вказує: «Крізь те рідке листя видно мутно-білясте небо. В цю годину смеркання нічого, нічого не видно в тому небі».

Як бачимо, художні деталі не тільки відіграють в оповідання першочергову роль, а й домінують у творі, визначають його соціальну чи побутову напругу, ідейну спрямованість.

Цю саму думку підтверджують і незакінчені твори письменниці, які зберігаються у рукописах. Цікаве з цього приводу оповідання «Зайва кімната», в якому психологічні деталі домінують. Специфіка психологізму полягає насамперед у формах відображення внутрішнього — або через зовнішні вияви героя або через внутрішні.

Господарі домівки Степан Лукич і Катерина Павлівна вирішили здавати одну кімнату, оскільки дороговизна життя дається взнаки. «Ну що ти хочеш, коли така пора настала, що кожен повинен шкуру драть, а то дурнем назвуть!» — оцінює обставини Степан Лукич. Квартирант Аполон Осипович — з вигляду інтелігентна красива молода людина припав до душі Катерині Павлівні. Її внутрішні

почування і переживання дають нам змогу відчутти, який цей квартирант. Отже, читач сприймає квартиранта через сприйняття його героїнею. Вона чує лагідний, улесливий голос, що вказує на гречність героя, його м'яка хода теж позитивно сприймається молодою жінкою.

Про творчу лабораторію Олену Пчілки можна трохи довідатися, прочитавши два варіанти опису природи. Перший — розлогий, детальний, другий — концентрованіший, жвавіший. Отже, письменниця прагнула до згущеності письма, його насиченості. Така зміна художнього письма (до речі, їй радив писати так Франко, про що свідчать його правки у рукописі оповідання «Товаришки») відповідає тенденціям, що розвивалися в європейській літературі (яку Олена Пчілка добре знала) і які готували появу нової імпресіоністичної поезії М. Коцюбинського й експресіоністичної В. Стефаника.

Інші прозові твори письменниці більшою чи меншою мірою також мають елементи психологізму. Незакінчена повість «Недокурюк» оповідає про життя одного подружжя — професора Олексі Хорунженка та його дружини Марусі. Лекції професора були завжди «змістовними», «з гарним викладом». І студенти любили його, і особливо за те, що він завжди обстоював їхні права. Але одній студентці Сарі викладач, який ще й до того був дуже вродливий, особливо впав в око. Поступово Олексі й сам втягнувся у любовну гру. Це друге кохання розглядається не як щастя, а як стихійне лихо, навіть горе. «Уже другий раз у життя Олексі вдирається те нагле, безглузде, жорстоке лихо: тоді — воно вихопило кохану дитину, а тепер — одібрало дорогу дружину і другу дитину, розбило все життя», в ньому немає якогось світлого, яскравого почуття. Це скоріше душевний біль, кривава рана серця.

Портрет Сарі вимальовується через сприйняття її Олексію. Так Сара має «демонічні кучері» і «похитливий рот», «з хижим усміхом на товстих червоних, немов кривавих устах». Сутність Сарі, яка відібрала чоловіка у жінки, передається через сукупність епітетів, що виражають ставлення героя і самої письменниці до зображених подій. Зіставлення червоного з кривавим несе трагічне забарвлення. Велика увага Олені Пчілки до сфери почуттів зумовлена тим, що саме вони стають чи не головним об'єктом її психологічного аналізу, а їх перебіг найчастіше створює основу внутрішнього сюжету творів.

У численних драматичних творах Олена Пчілка показує не тільки внутрішній психологічний конфлікт окремої особистості, а й еволюціонує у своєму письмі до соціально-філософських узагальнень.

У драмі «Отрута», яка збереглася у чорновому варіанті, зображене середовище міщан, у якому навіть невинна душа зрештою перетворюється на лицеміра. Героїня Юлія Павлівна змушена жити серед тих, де вартість усього визначають лише гроші, де все можна купити і продати. Українські інтереси для них лише пусті гасла, а визнається лише одна національність — російська. Ці міщани зреклися української нації, і все, що пов'язане з українством, для них облуда. Один з героїв твору — Говорунцев, побувавши на вечорі, присвяченому Шевченкові, із зневагою розповідає: «Тут нам преподнесли реферат, де Шевченко оказався великим поетом, потім всякі співи малоруські, на слова Шевченка чи кого там! Як вам це покажеться?» Хоч героїня пані Юлія і розуміє, в якому вона оточенні, проте цей бруд дедалі більше впливає на неї, вона потроху зникає до нього. «Я привичаїлася здавлювати свої почуття», — зізнається вона студентові, який поривається вирвати її з цього середовища, оскільки вірить, що «міазми того болота окутали її, та не отруїли зовсім».

Отрута національної деградації, а відтак і особистісної, вплинула на середовище освічених людей. Письменниця філософськи осмислює причини відкинення приналежності до своєї нації. І тут, як і в прозових, і в поетичних творах, на перший план висувається національна ідея, соціальна заостреність твору досягає найвищого рівня.

Наприкінці ХІХ ст. увага українських письменників була спрямована на розкриття причин і сутності «пропащої сили». У річці цих традицій і написана драма «Злочинниця», яка загубилася десь серед цензурних паперів у 1888 р. Олена Пчілка, використавши матеріал одного судового процесу, виявила аналітичний підхід до людської долі, розкрила соціальні причини вчиненого злочину. Зверталася і до історичної тематики, про це свідчать плани до п'єс «Мазепина мила» і «Козацька шинкаря», що містяться у рукописному фонді письменниці.

У своїх поетичних творах письменниця також часто черпає натхнення в історії, щоб саме через неї провести паралель у сучасне, нагадати уроки минулого для прийдешніх поколінь. Характерним у цьому плані є вірш «П-ві Ор. Левицькому. На спомин його повісті про Дмитра Ростовського». На цю поезію надихнула поетесу доповідь ученого Ореста Левицького про славетного київського проповідника VII ст., якого Петро I після знищення Запорозької Січі вислав митрополитом у Ростов, щоб позбутися свободолюбного священника.

Хто знає ченцеву, Ростовського драму?
Дмитра Тупталенка, що з рідного храму
Суво́ра рука на чужину взяла
І навіть імення в його одняла! —

писала з болем письменни́ця. Там, на далекій чужині «славетній чернець знаходить життя свого смутний кінець». Проте глибоко в душі не скорився старець, не пробачив нічого «ворогам України». «Бентежні думки» він посилав до любої його серцю сторони, які мов птахи, пропливаючи ключем у небі «квілять-проквіляють».

У цьому вірші Олена Пчілка порушує питання, яке раз у раз зринає і в інших поезіях — «За віщо ж лилися ті сльози колись?», чи оцінить прийдешнє покоління ідеали, в ім'я яких гинули найкращі сини України? Можливо, письменни́ця прозірливо передбачала той час, коли наша історія не цікавитиме молоде покоління, стане припадати пилом у глибоких сховищах різноманітних канцелярій. І тоді

Тиху, мовчазну ченцеву ту драму
Ніхто не становить у пишную раму.

Та не зважаючи на сумні нотки, Олена Пчілка стверджує, що з часом все стане на свої місця і

Гетьманам, героям-борцям, у кінці,
Історія з лаврів сплітає вінці.

З теми батьківщини органічно випливає друга — національного утвердження, протиборства духу і стихії. У поезіях «Прощання», «Забудь мене» представлено світлий ідеал борця, який не страхаючись навіть смерті і тортур не зверне «з того шляху, що взяв» і не одцурається піднятої корогви. Тому запорожці не задля здобичі вирушали Чорним морем у турецькі землі —

Гнала їх давня людська мрія;
Мрія поміряти силу людськую,
Силу одважного духа й стихії!

(Перед морем)

Гнівно таврує письменни́ця (вірш «Посмертна шана») «юрбу», яка може сказати слово чуле лише після смерті героя. То як той, «хто цілий вік болів душею, серцем» і боровся

З байдужістю свого рідного люду,
З котрого знять хотів спілецькую полуду!

знавав при житті лише

... ворожого гукання

Догани дурнів, подлого клепання.

Таку долю спізнав, зокрема, сучасник Олени Пчілки талановитий письменник, публіцист, критик Трохим Зіньківський. Принижуваними за життя і возвеличуваними після смерті були і В. Кулик, А. Свидницький, П. Кузьменко.

Третьою основною темою поетичної творчості Олени Пчілки є боротьба відчаю і надії, притаманна всій її творчості.

Не дай Господь дожить до того,
Щоб віру щирю загубить,
Позбуться пориву святого,
Руками думку задавить.

(До Кобзаря, 1907)

Не мавши надії, не варто і жити,
Не варто тим світом нудить!

(Надіє, вернися!)

Кредо письменниці, яке вона проголосила на початку свого літературного життя, залишається незмінним:

Бажання ясне — мислити, творити,
Живиться силою думок цілющих
І правду й боротьбу благословити!

(Три вірша я знайшла в альбомі вашім, 1927)

Свою позицію — обстоювати світло добра і правди, благословляти волю духа й енергії — Олена Пчілка пропагувала не тільки в творчості, а й у своїй громадській діяльності. Українська культура знає чимало видатних життєвих і творчих біографій. Та, гортаючи сторінки нашої історії, навряд чи знайдемо таку жіночу особистість, у якій би настільки органічно поєдналися дар поетичного слова, наукове обдарування, організаторсько-просвітницькі й видавничі здібності, педагогічний талант.

Ще чекає ґрунтовних глибоких досліджень творча спадщина Олени Пчілки, більша половина якої розпорошена по різноманітних виданнях або зберігається в рукописах. Розкидані по світах і її нащадки, розшматована генетична пам'ять. Та не зітерти із скрижалів історії яскраві сторінки української культури. Олена Пчілка є втіленням національної гідності, до якої повинен прагнути кожен українець, зразок гідної подиву безкомпромісності у відстоюванні своїх ідей, усе її життя — то спонука до активної творчої дії. А ще варто нагадати про цікаву мистецтвознавчу діяльність Олени Пчілки — її праці в цій царині мають бути гідно поціновані і зібрані в окремо виданні.

1. Див.: *Косач-Борисова І. Зелений Гай (спогад) // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія.* — Нью-Йорк; Київ, 2004. — С. 173 (далі: Біографічні матеріали). І. Косач-Борисова (наймолодша дочка Олени Пчілки) написала ці спогади у 1954 р., рукопис не зберігся. Вперше надруковано у ж. «Наше життя» (Філадельфія) у 1963 р.

2. Українсько-єврейські питання Олена Пчілка не раз порушувала на сторінках часопису «Рідний край», редактором якого була з 1907 до 1914 року. Нещодавно світ побачило видання, де зібрані всі друковані в «Рідному краї» статті на цю тему (Див.: *Пчілка О. Викинуті українці: До жидівсько-української справи.* — К., 2006) і знову посипалися звинувачення на адресу Олени Пчілки, а особливо упорядника і автора передмови до книжки Валерія Архипова.

3. Дочка Ізидора з цього приводу пише: «Спогадів, що дали б її правдивий духовний образ, не дозволяють подати до друку. Коли вже не можна замовчати зовсім, що Олена Пчілка жила на світі (напр., у біографії Лесі Українки), то подається її ім'я завжди з епітетом “буржуазної націоналістки”» (Біографічні матеріали. — С. 173).

4. *Донцов Д.* За яку революцію. — Львів, 1990. — С. 22. — (Репринтне відтворення, 1957).

5. Замітки про 25-річний ювілей літературної діяльності Олени Пчілки // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — Ф. 28, од. зб. 2168 (далі: Відділ рукописних фондів.)

6. *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К., 1910. — С. 387.

7. *Косач-Кривинюк О.* Звягельський період Лесиного життя // *Леся Українка: Хронологія життя і творчості.* — Нью-Йорк, 1970. — С. 36. Дочка Олени Пчілки Ольга не встигла написати спогадів про свою матір, вона лише почала їх писати, лишився початок.

8. *Кримський А.* Поздоровлення з Москви від 23.01.1901 // Відділ рукописних фондів. — Ф. 28, од. зб. 2155.

9. Відділ рукописних фондів. — Ф. 28, од. зб. 2165.

10. До недавнього часу в усіх енциклопедичних і довідкових виданнях траплялися неточності в датах, що стосуються життя Олени Пчілки. Приміром, зазначається й досі, що Олена Пчілка є академіком з 1927 року. Але насправді вона була членом-кореспондентом при історико-філологічному відділі Академії наук з 25.11.1924 (підстава: посвідчення, видане УВАН, яке зберігається у фондосховищі Літературно-меморіального музею Лесі Українки в Києві).

11. До видання додано 30 таблиць з узорами вишивок, килимів і писанок. У 70-х рр. XIX ст. вивчення народної орнаментики було непочатим тере-

ном. Хоча доповідь дослідника Ф. К. Вовка «Отличительные черты южно-русской народной орнаментики» і була прочитана на III Археологічному зїзді в Києві у серпні 1874 р., проте друком ця праця з'явилася через два роки після видання збірника Олени Пчілки.

У праці Ольги Петрівни Косач «Український народний орнамент» дано першу спробу з'ясувати наукове значення орнаментних матеріалів. Це видання принесло їй славу першого знавця вишивок, тканин, писанок. Активну допомогу і настанови в цій дослідницькій роботі подавали їй М. Драгоманов, В. Антонович. І. Франко, високо оцінивши її досягнення, пізніше звертався до дослідниці написати статтю про українські народні вишивки: «Для сього, здаєсь, компетентнішого робітника над Вас не знайду». Що може бути більше цього визнання?

А дочка Ольга описувала свої враження дитячих літ: «Ті мамині узори мали великий виховачий вплив на Лесю й Мішу: діти з самого початку свого свідомого життя бачили, що їх мати серйозно й наполегливо працює над узорами, — збирає їх, вимальовує, щось пише до них, радиться про них з «ученим дядьком», нарешті — велика подія — друкує їх. І це робота не над якимсь «дамським рукоділлям», а над збірником «Українських народніх узорів» з їх коханої Звягельщини. З перших років життя ця мати-на робота поруч з «Трудами» Чубинського навчила дітей поважати роботу коло найрізноманітнішої української етнографії» (*Косач-Кривинюк О. Звягельський період Лесиноного життя // Леся Українка: Хронологія життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970. — С. 43.*)

12. Пчілка О. Передмова до видання «Українські узори» (1927 р.) // Відділ рукописних фондів. — Ф. 28, од. зб. 186.

13. Пчілка О. Українське селянське малювання на стінах // Відділ рукописних фондів. — Ф. 28, од. зб. 210.

14. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова // Олена Пчілка. Твори. — К., 1988. — С. 521.

15. Пчілка О. Про себе // Відділ рукописних фондів. — Ф. 28, од. зб. 154.

16. Доповідь, виголошена 7 жовтня 1925 р., надрукована у «Записках історико-філологічного відділу» ВУАН (К., 1925. — Кн. XXIII). У 20-х рр. XX ст. хатнім малюванням почали цікавитися вчені Є. Берченко, Л. Левицька, І. Безпалько та ін. Наголосивши на тому, що український народний орнамент деякими своїми елементами подібний до орнаментів інших народів, дослідниця описала відмінні способи передачі малюнка, характерні саме для України: відсутність символічних знаків, геометричних візерунків (хоча вони широко використовуються у вишивці), постаті живих істот.

17. Пчілка О. Доповідь про іноземні впливи на українську мову (рукопис) // Відділ рукописних фондів. — Ф. 28, од. зб. 159.

18. Берлін І. Націоналізм // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 63.

19. Лист Олени Пчілки до О. Огоновського // Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — Ф. 638, од. зб. 146. До речі, в цьому ж листі вказувала на свій новотвір «жарт»: «Слово «жарт ужито мною вперше замість слова «водевіль»; тоді се й мені здавалося смілим, — а тепер уже многі пишуть замість водевіль — жарт. І нічого!»

20. Учений зі світовим ім'ям Юрій Шевельов (у культурології псевдонім — Юрій Шерех) теж застеріг сприймати теорії Лева Толстого: «Коріння знов ведуть нас до російської ментальності. Саме росіянин Лев Толстой учив, що мистецтво не мусить збагачувати світ людини, не мусить розкривати їй очі на широке довкілля та її співлюдей, а мусить заражати людину однією якоюсь настановою. Це з таких засновників розвинулася большевицька концепція «партійної» літератури, система дикої цензури, знищення всіх інакомудців і систематичне притуплення свідомости читачів безконечним напампонуванням в їхні голови все тієї самої примітивної ідеї» (Див.: Шерех Ю. Донцов ховає Донцова // Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 156–157.)

21. Косач-Кривинюк О. Мати Лесі Українки (3 моїх споминів) // Біографічні матеріали. — С. 31.

22. Косач-Борисова І. Зелений Гай (спогад) // Біографічні матеріали. — С. 184.

23. Там само. — С. 185.

24. Див. нотатки Олени Пчілки (Відділ рукописних фондів. — Ф. 28, од. зб. 2112).

25. Тут і далі там само. У листі до Климента Квітки від 29.11.1923 Олена Пчілка про ці події пише: «Яка то свинота Іван Ткаченко — не знаю зовсім; мабуть хтось із полтавців (або ж і у нас мало злодіїв і падлюк?..) Звичайно, залишила дома (в Гадячі) багато архівних рукописів і листів, але з того не виходить, що ткаченко їх «найшов»: він їх покрав і тепер продає. Не знаю, який єсть у советських декретах закон про листи; думаю, що тепер не признають ніяких прав на листи ні за живими, ні за мертвими: хто їх запорвав, той і має, і може робити з того вжиток нібито «на користь держави» (Біографічні матеріали. — С. 135).

26. Про це розповідав Анатоль Костенко у приватній розмові авторові цих рядків, зазначаючи й ім'я того пенсіонера, який вихвалявся письменницькими своїми «подвигами».

Анотація. Стаття присвячена Олені Пчілці (Ользі Петрівні Косач) — знаній не лише як матері Лесі Українки, сестра Михайла Драгоманова, а й як українська письменниця, етнограф, фольклорист, мистецтвознавець, громадсько-культурний діяч, редактор, видавець, меценат. Із залишених нею спогадів, листів, публіцистичних ста-

тей вимальовується яскрава сторінка в історії літературно-мистецького життя кінця ХІХ — першої чверті ХХ ст.

Ключові слова: творча спадщина, мистецьке середовище, національна ідея.

Анотация. Стаття посвячена Олене Пчилке (Ольге Петровне Косач) — известной не только как мать Леси Украинки, сестра Михаила Драгоманова, а и как украинская писательница, этнограф, фольклорист, искусствовед, общественно-культурный деятель, редактор, издатель, меценат. Из ее воспоминаний, писем, публицистических статей вырисовывается яркая страница в истории литературно-художественной жизни конца ХІХ — первой четверти ХХ в.

Ключевые слова: творческое наследие, художественная среда, национальная идея.

Summary. The article is devoted to Olena Pchilka (Olena Petrivna Kosach), who is known not only as a mother of Lesya Ukrainka and sister of Mikhailo Dragomanov, but also as Ukrainian writer, publisher, ethnographer, folklore and art researcher, public figure and art sponsor. Her memoirs, letters, articles present an exact picture of the literary and artistic life at the end of the 19th century and the 1st decade of the 20th century.

Keywords: creative heritage, artistic environment, national idea.